www.turkishstudies.net/turkishstudies

Turkish Studies

eISSN: 1308-2140

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY
Sponsored by IBU

Türkiye’de 1923-1950 Yılları Arasında Verem

Tuberculosis in Turkey between the years 1923 and 1950

Sevilay Özer*

Abstract: Tuberculosis, which is one of the disasters that ravages humanity, is also known as a “thin disease” among the people. Within the scope of the struggle against epidemic diseases in the first years of the Republic, the war against tuberculosis was continued for a long time with the activities of voluntary associations due to the limited financial opportunities. A large number of established associations, particularly the activities of the Izmir Anti-Tuberculosis Society, founded in 1923 and the Istanbul Anti-Tuberculosis Society, which was founded in 1927, assumed a great responsibility in guiding and helping the people in fighting tuberculosis. Dispensaries and sanatoriums come to the fore in the diagnosis and treatment of tuberculosis patients. Especially at the point of treatment, although the limited bed capacities of sanatoriums remained far from responding to the need, bed capacities were tried to be increased over time. In 1930, with the Public Health Law, tuberculosis was included among the notifiable diseases. During the Second World War, on the increase of tuberculosis spreading speed, a systematic struggle against tuberculosis was started in 1945. The B.C.G. vaccine has been started to be applied more as of 1947. Also, Turkey's National Tuberculosis Association was established in 1948. The First Tuberculosis Consultative Committee convened in 1949 and determined the plan to be carried out in the fight against tuberculosis, and the Law No. 5368 “on the war against Tuberculosis” was adopted in 1949. With the relevant law, the state's allocation of TRL 30 million to the war against tuberculosis disease within ten years, has been a sign that the struggle against tuberculosis will make great progress. The propaganda activities to increase public awareness of the fight against tuberculosis have continued until 1948 with the efforts of the Anti-Tuberculosis Societies and then Turkey National Tuberculosis Association has undertaken the organization of these activities.

Structured Abstract: One of the biggest issues in the early years of the Republic was the prevention of epidemics. During the Balkan War, World War I and then the Independence war, a significant part of the young population was lost. A large part of the remaining population was struggling with epidemics like in the war years. Tuberculosis had taken its place among these epidemics. Although the Ottoman Society for Fighting Tuberculosis was established in Istanbul in 1918, during the National Struggle Period, the community could not be long-lived due to the occupation of Istanbul. After the proclamation of the Republic, the Ministry of Health and Social Welfare has specified the the main target as to expand the medical organization of the state, to increase the number of doctors, midwives, health officials, to open the tuberculosis sanatorium and especially to carry the health and social welfare organisation to the villages. However, it should be remembered that the possibilities of the state are limited in this process.

* Doç. Dr. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assoc. Prof. Dr. Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Science and Letters, Department of History
ORCID 0000-0002-1319-2406
sevilayozzer07@gmail.com

Cite as/ Atf: Özer, S. (2020). Türkiye’de 1923-1950 yılları arasında verem. *Turkish Studies*, 15(4), 867-883.
<https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.43770>

Received/Geliş: 25 May/Mayıs 2020

Accepted/Kabul: 10 August/Ağustos 2020

Copyright © MDE, Turkey

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 30 August/Ağustos 2020

CC BY-NC 4.0

In the first period, the fight against tuberculosis was mostly carried out by voluntary associations. Tuberculosis Fighting Associations established in Izmir and Istanbul have done very successful works in this regard. Tuberculosis was also treated in various aspects in the journals published by these societies. In this process, which has been named as “supporting period” by Tevfik Gökçe, the state has contributed to the fight with laws and regulations released, and dispensaries and sanatoriums opened. Dispensaries have assumed a very important role in the determination of tuberculous patients. In addition, it is the responsibility of the dispensary to follow up the patient and check whether the family members are tuberculosis. In this respect, dispensaries are the first and most important pillar of the fight against tuberculosis. Although sanatoriums are important in terms of treatment, it should be noted that there is not enough bed capacity for the number of tuberculous in the country. The first private sanatorium in the Republican Era was opened in 1923 by Dr. Musa Kazım Bey in Büyükdada. This is followed by the Heybeliada Sanatorium with a capacity of 16 beds, which became operational in November 1925, as a result of the initiative of the Ministry of Health and Social Welfare in 1924.

The Second National Medicine Congress in 1927 focused on tuberculosis and specialist teachers in their fields made presentations. In 1930, Public Health Law No.1593 was adopted. With this law, tuberculosis was included among the notifiable diseases, and the institutions belonging to tuberculosis associations and the fighting measures of these societies were brought under the control of the state. However, the determination of the tuberculous patients has not been very easy because of the reasons such as that tuberculosis does not appear immediately and insufficient number of doctors. With the Private Hospitals Law in 1933, the following rules were released such as the necessity of sanatorium chief physicians to be a specialist physician, according to the number of beds of sanatoriums the necessity to have the sufficient number of laboratories, purification devices and x-ray devices, and the necessity of that no radiography fees to be collected from inpatients. In 1934, the existing deficiencies were eliminated with the Private Hospitals Ordinance. Considering the lung deaths in 21 provinces between 1931 and 1939, it has been noted that the ratio was 19.4 for 10,000 population in 1931 and it decreased to 16.6 in 1932. By 1939, this rate is 16. When we look at the data, a significant decrease was observed in 1932, but it is seen that the mortality rate was about 16 in the following years. It is understood from here that a long way should be taken in the fight against tuberculosis.

Although our country did not actually participate in the war, it has been seen that the number of tuberculosis cases increased during the years of World War 2. In this economically difficult period, bread was distributed through the ration card. In 1945, the fight against tuberculosis was made more systematic after facing with the increasing cases of tuberculosis with decreasing quality of life. In 1946, Behçet Uz, the Minister of Health and Social Aid, prepared a circular and sent it to the provinces. With the newly established associations in 1948, the total number of associations reached to 48. These associations have been united under the name “Turkey National Tuberculosis Association” in the same year. Although Behçet Uz had prepared a “First Ten Year Health Plan” during his ministry, the draft could not be enacted. The number of B.C.G. vaccination applications increased as of 1947. The number of vaccines, which was 22 per year between 1937 and 1947, reached 9114 at the end of 1947 and 21,040 in 1949. In 1948, the law no. 5237, which allocated 10% of the municipal and entertainment revenues to the tuberculosis war, was enacted. In 1949, with the Law No.5368 on Tuberculosis War, a budget of TRL 30 million was devoted to the fight against tuberculosis in ten years. By 1950, although the number of tuberculosis beds in the state-owned institutions was increased to 3556, it is obvious that it was insufficient. Because the number of deaths from tuberculosis is 6085 in 1949. Tevfik Sağlam's statement “*Turkey pays heavy taxes against tuberculosis*” was like a summary of that it is not easy to fight against tuberculosis. Because the treatment of tuberculosis is long and costly. The patient with tuberculosis must eat well, take fresh air and keep body resistance high. For this reason, a multi-faceted struggle against tuberculosis was carried out within the possibilities. For the public, especially to know the existing tuberculosis illness in a proper way and to know and apply the protection measures against it are as important as the steps taken in the field of health. In addition to the magazines published by Tuberculosis Societies, conferences, exhibitions on tuberculosis and all other activities in this direction were conducted to increase the public's sensitivity to tuberculosis. In order to fight against tuberculosis, training boards were prepared and information was provided by hanging them in the waiting halls of health institutions such as dispensaries and polyclinics. In summary, although there has been a great deal of progress in the fight against tuberculosis, the desired success has not been achieved in reducing the tuberculosis rates. Since 1945, a systematic struggle has started and the effects of increasing B.C.G. vaccine will be more clearly manifested in the 1950s.

Keywords: Tuberculosis, Epidemic Disease, Dispensary, Sanatorium, BCG Vaccine

Öz: İnsanlığı perişan eden felaketlerden biri olan verem (tüberküloz), halk arasında ince hastalık olarak da bilinmektedir. Cumhuriyet’in ilk yıllarında salgın hastalıklara karşı başlatılan mücadele kapsamında vereme karşı savaş, mali imkânların kısıtlı olması nedeniyle uzun bir süre gönüllü derneklerin faaliyeti ile sürdürülmüştür. 1923 yılında kurulan İzmir Verem Mücadele Cemiyeti ile 1927 yılında kurulan İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti halka yol gösterme ve yardım etme noktasında çok büyük sorumluluk üstlenmiştir. Verem hastalarının teşhis ve tedavisi noktasında dispanser ve sanatoryumlar öne çıkmaktadır. Özellikle tedavi noktasında ilk dönemde sanatoryumların sınırlı yatak kapasiteleri ihtiyaca cevap vermekten uzak kalmışsa da zaman içerisinde yatak kapasiteleri artırılmaya çalışılmıştır. 1930 Yılında Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile verem ihbarı mecburi hastalıklar arasına dâhil edilmiştir. II. Dünya Savaşı sürecinde verem hastalığının yayılma hızının artması üzerine 1945 yılında vereme karşı sistemli mücadele dönemi başlatılmıştır. B.C.G. aşısı da 1947 yılı itibarıyla daha çok uygulanmaya başlanmıştır. Yine 1948 yılında Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği kurulmuştur. 1949 yılında I. Verem İstişare Komisyonu toplanarak veremle mücadelede yürütülecek planı tespit etmiş ardından 1949 yılında 5368 Sayılı Verem Savaşı Hakkındaki Kanun kabul edilmiştir. Söz konusu kanunla devletin on yıllık sürede 30 milyon liralık tahsisatı verem savaşına ayırması vereme karşı yürütülen mücadelenin büyük gelişme kaydedeceğinin işareti olmuştur. Halkın bilinçlendirilmesine yönelik propaganda faaliyetleri ise 1948 yılına kadar veremle mücadele cemiyetlerinin çalışmaları ile sürdürülmüş, sonrasında ise organizasyonunu Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği üstlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Verem, Salgın Hastalık, Dispanser, Sanatoryum, BCG Aşısı

Giriş

İnsanlığın maruz kaldığı felaketler arasında en dehşetlilerinden biri şüphesiz veremdir. Vereme neden olan basil denilen mikrobu 1882’de Robert Koch ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle verem basili ya da Koch basili olarak da bilinmektedir. Bulaşıcı bir hastalık olan vereme insan dışardan gelen verem basillerinin bulaşması suretiyle tutulur. Hasta olan kişilerin verem basilleri saçtığı bilinmekle birlikte bu illet hastalığa yakalandığından kendilerinin bile haberi olmayan kişilerin kalabalık ortamlarda etrafa saçtıkları verem basilleri çok daha tehlikeli olabilmektedir.(Sağlam, 1944: 4-11)

1890 yılında Robert Koch’un tüberkülini veremin tedavi vasıtası olarak açıklaması üzerine Alman Hastanesinde denenmişse de olumlu sonuç alınamıştır. Sonrasında II. Abdülhamit, Dr. Horasancı, Dr. Feyzullah, Dr. Naim ve Dr. von Düring’i Berlin’e tüberkülini öğrenmeleri için göndermiştir. Bu ekip incelemeleri sonrası bir rapor hazırlamış, tüberkülinin yararları yanında zararlarının da olduğunu belirterek bunun kullanımına ancak padişahın izin verebileceğini söylemiştir. (Yıldırım, 1985: 1331) Osmanlı Devleti’nde 8 Şubat 1895 tarihli Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’nin toplantısı sonucunda II Abdülhamit’e bir rapor sunulur. Söz konusu raporda hastalığın bulaşmasının önüne geçilmesi üzerinde durulmuştur. Bu nedenle toplu yerlerdeki veremliler tecrit edilmeye başlanmıştır. (Temel, 2008: 117) 1900 yılında açılan Hamidiye Etfal Hastanesi içerisinde 31 Ocak 1906’da ilk olarak çocuk sanatoryumu açılmıştır. 1908 yılında ise verem hastalığına ilişkin bilimsel çalışmaların yapılabilmesi adına bir komisyon oluşturulmuştur. 13 Nisan 1914 tarihinde yayınlanan “*Emrazı Sariye ve İstilaiye Nizamnamesi*”nde vereme de yer verilmiştir. Nizamname ile veremden ölenlerin haber verilmesi zorunlu tutulmuş, verem basilleri çıkaranların okula gitmeleri yasaklanmış, bulaşıcı dönemde olan veremlilerin temas ettiği yer ve eşyanın dezenfekte edilmesi mecburiyeti getirilmiştir. (Aksu, 2007:43-44)

Batı dünyasında beyaz ölüm ve beyaz veba olarak da bilinen veremden (Tuğluoğlu, 2008: 2), 20 yüzyılın başında, Fransa yılda 150.000, Almanya 200.000 gibi bir nüfusunu kaybetmiştir. Avrupa’da bu sayının yılda 1.000.000 nüfus olduğu belirtilir. Osmanlı Devleti’nde de aynı şiddetle

hüküm sürmektedir. 1902 yılında İstanbul'da istatistik cetvellerine bakıldığında 2645 kişinin veremden öldüğü görülür. Paris gibi büyük şehirlere nazaran daha memnuniyet verici gibi görünmekle birlikte İstanbul'da veremden ölümün tüm ölümlere oranı binde ikidir (Kilisli Rifat, 1903:II). I. Dünya Savaşı ile birlikte halk daha ziyade sefaletle maruz kalmış olduğundan Anadolu veremin yayılmakta olduğu bir yer halini almıştır. Sadece İstanbul'da I. Dünya Savaşı yıllarında 14.573 kişi veremden hayatını kaybetmiştir. (Hüsameddin Şerif, 1337 R/1921 M: 9-13).

Milli Mücadelede Döneminde en çok görülen hastalıkların başında sıtma, tifo ve verem gelmektedir. (Aksu, 2007:51-55) 1918 yılında İstanbul'da Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti kurulmuştur. Gönüllü kurulan cemiyet ilk verem savaş derneği niteliği taşımaktadır. Ancak cemiyet Mondros Müratekesi'nin imzalanması ve sonrasında İstanbul'un işgali dolayısıyla faaliyetlerini sürdürememiştir. (Gökçe, 1974: 9) Başkanlığını Dr. Besim Ömer Paşa'nın yürüttüğü cemiyetin Haydarpaşa Tıp Fakültesi yakınlarında kurduğu iki barakayı dispanser olarak kullandığı bilinmektedir. (Yıldırım, 1985: 1331) Cemiyet İstanbul'un işgali ile faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştır. (Gökçe, 1972:9) TBMM'nin açılmasının hemen ardından 3 Numaralı kanun ile Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiyye Vekâleti kurulmuş, Vekilliğine de Dr. Adnan Bey (Adıvar) seçilmiştir. (Tekir, 2019:1303) Bu süreçte sağlık hizmetleri koruma ve kurtarma olarak organize edilmiş, Burgaz adasında bir verem sanatoryumu açılmıştır. (Özkaya, 2016:78)

Sağlık teşkilatının yeniden tesis edildiği bu dönemin işgal ortamı olması, ulaşımın ve maddi imkânların yetersizliği, vekâletin çalışmasını zorlaştırmıştır. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekilliğine Adnan Bey'den sonra Mart 1921'de Dr. Refik Saydam getirilmiştir. Aralık 1921'de Rıza Nur'a vekilliği devretmişse de 1923 yılı Ekim ayı itibarıyla tekrar aynı göreve gelmiştir. 1924 yılının sonuna doğru kısa bir dönem Dr. Mazhar Bey (Germen) vekil olmuşsa da 1925 yılı itibarıyla yeniden Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili olan Saydam, görevini 1937 yılına değin sürdürmüştür. (Tekir, 2019:1304-1305)

1. 1923-1939 Yılları Arası Verem

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de senede yüz elli ila iki yüz bin kişinin vereme yakalandığı ve bunun yüzde yirmisinin hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir. (Süleyman Ethem, 1928: 2) Çocuk Verem Hekimi Dr. Müftüzade Behçet Salih veremi şöyle tasvir eder;

“Son zamanlarda bundan vermeye başladığımız kurban o kadar çoğaldı ki korkmamak, ürkmek gayri kabil! İnsanı tahribatı hususunda bu menhus illet o kadar kurnazca, sesizce maharet gösteren diğer bir hastalık tasvir olunmaz. Fakir, zengin her ailenin, büyük küçük her şahsın ayrılamayan candan dostu gibi içlerinde yaşayan ilk fırsatta pençeleri altında öldürünceye kadar türlü türlü işkenceler azaplar çektiren hastalık, reislerini alarak aileleri, sevgililerini alarak nişanlıları, yavrularını yutarak ana ve babaları daima matemlere boğar. Cehl yuvalarında kaşaneleri kavurup kemal-i metanetle yerleşen habasetini tezyid ile faaliyetini artıran bir aileye girince her bireyi aşıl原因, son bahar yaprakları gibi düşüren hep bu ince, gizli hastalıktır.” (Behçet Salih, 1338 R/1922 M:10)

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti var olan dertlere çare olabilmek halkı verem, sıtma, trahom gibi salgın hastalıklardan kurtarabilmek adına çalışma başlatmıştır. Bu dönemde vekâlet; devletin sıhhi teşkilatını genişletmeyi, doktor, ebe, sağlık memuru yetiştirmeyi, numüne hastaneleri, çocuk bakım ve doğum evleri, verem sanatoryumu açmayı ve yine sıhhi ve içtimai teşkilatı köylere kadar götürmeyi amaçlamış bu doğrultuda çalışmalarını yürütmüştür. (Cumhuriyet, 28 Eylül 1937:5)

Veremle mücadele Cumhuriyet'in ilanından sonra belli bir süre mali imkânların kısıtlı oluşu nedeniyle gönüllü dernekler tarafından yürütülmüştür. Dr. Tevfik İsmail Gökçe'nin “*destekleme devresi*” adını verdiği bu dönemde bakanlık mücadeleye çıkarılan yasa ve yönetmelikler ile dispanser ve sanatoryumlarla destek vermiştir. Verem Savaşı Genel Müdürlüğü'nün kuruluşu 1960 yılını bulacaktır. (Rasimoğlu, 2018: 53)

Verem savaşında ilk mesele veremliyi bulmak, sonrasında ise onu tedavi altına alarak hastalığın yayılmasını engellemektir. Veremliyi bulma noktasında en önemli vasıtalarından birisi dispanserlerdir. Her verem hastasını sanatoryumlara yatırmanın mümkün olmadığı biliniyor iken hastaların gereken muayene ve tedavilerini yapmak dispanserlere düşmektedir. Dispanserler kurulması ve işletilmesi açısından daha ekonomik olduğundan artırılmasına çalışılmıştır. (İlhan, 1947: 8-9) Dispanserin başında bir doktor bulunur. Verem dispanseri kendi bölgesinde verem şüphesiyle başvuran ya da başka bir hekim tarafından teşhis için gönderilen hastaları muayene ederek röntgen çekerek veremlileri tespit eder. Bu hastalar dispanserin kontrolü altına girmiştir. Dispanser hekimi hastanın ekonomik durumu iyi ise hastanın durumu hakkındaki görüşünü yazı ile bildirerek kendisini bir hekime tedavi ettirmesini ister, hasta fakir ise dispanser tedavisini yürütür. Çoğu ülke dispanserlerin asıl vazifesinin koruma olduğunu belirterek dispanserlerde tedavinin yapılmamasını uygun bulmuşlarsa da Türkiye’de doktor sayısının azlığı ve fakir hastaların kendilerini tedavi ettirme imkânı olmadığından dispanserler bunu üzerine almıştır. Dispansere gelen açık veremli bir hasta ise dispanser tarafından hasta ve çevresi yakın takibe alınır. Tevfik Sağlam bunu bir örnekle açıklıyor; dispansere gelen genç bir delikanlıya verem teşhisi konulur, hasta, evde kendinden başka hasta kimsenin olmadığını söyler. Ancak ziyaretçi hemşiresinin yaptığı anket neticesinde evde anne, baba, üç çocuk ve bir de nene bulunmaktadır. Yapılan muayenede nenede veremin ilerlemiş belirtileri tespit edilir. Balgamı verem basilleri ile doludur. Baba ve iki çocuğuna da veremin geçtiği ve bunu bulaştırmanın nene olduğu anlaşılır. Görüldüğü üzere dispanser veremli hastaların tespiti açısından çok önemli bir vazifeyi ifa etmektedir. (Sağlam, 1944:30)

1923 yılında yine Bakanlığın onayı ile İstanbul Özel İdaresince ilk verem savaş dispanseri faaliyete geçmiştir. (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, 1973:112-113) 1929 yılında İzmir Verem Savaş Derneği tarafından bir dispanserin daha temeli atılmıştır. Bakanlık tarafından 1930 yılında Ankara ve Bursa’da, 1935’te Trabzon’da 1945’te Adana ve Eskişehir’de, 1946 yılında Rize ve İstanbul’da (Fatih), 1947’de Adapazarı’nda dispanserler açılarak faaliyete geçirilmiştir. (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, 1973:117)

“*Dispanser verem mücadelesinin ruhudur*” diyen Dr. Tevfik İsmail Gökçe, dispanserlerin veremlileri teşhis etmesi, veremin bulaşma ihtimalini önlemek adına gerekli tüm tedbirleri almasının yanında halkın veremle ilgili bilgilendirilmesi noktasında da çok önemli rolü olduğuna dikkat çekmiştir. (Gökçe, 1956:3-5) Türkiye’de verem savaşının öncülerinden Prof. Dr. Nusret Karasu, “*bir ülkede verem savaşı o ülkenin uygarlık savaşıdır*” demiştir. (Gürses, 2004: 188) İlk özel sanatoryum Dr. Musa Kazım Bey tarafından Büyükada’da 1923 yılında açılmıştır. (Aksu, 2007:55) 1924 yılında Heybeliada’da bir devlet sanatoryumu kurmak için Sağlık Bakanlığı harekete geçmiş ve bu iş için Prof. Dr. Server Kamil’i (Tokgöz) görevlendirmiştir. Ağustos 1924’te kuruluş çalışmalarına başlanan sanatoryum Kasım 1925’te 16 yatak kapasite ile faaliyete geçmiştir. 1929, 1939 ve 1949 yıllarında yapılan ek pavyonlarla kapasitesi artırılarak 600’e ulaşmıştır. (Aksu, 2007: 70-71)

Verem sefaletin diğer adı olarak da adlandırılmaktadır. Veremlilerin büyük bir kısmını fakirler oluşturur. Sanatoryuma gitmeye ya da evde tecrit edilerek bakılmaya imkânı olmayan bu kişilerin vücudun tahammülü bitip ölümüne kadar toplum arasında dolaşması veremin yayılmasına da yol açmaktadır. (Resimli Ay, 1928: 23) Dr. Osman Şevki Uludağ “*Verem sefalet hastalığıdır. Rahat mesken bol ve besleyici yemek, didinmeden çalışma ister...Gıda alamayan, rahat mesken bulamayan, resmi fabrikalarda dahi onbir saat çalışarak ve tatil günlerini bilmeyerek enerji sarfeden ve bunların üstünde ısınamayan insan verem olmaz da ne olur?*” dedikten sonra vereme karşı savaşın sadece Sağlık Bakanlığı’nın işi olmadığını söylemiştir. (Uludağ, 1949: 3-4) Bu dönemde veremin tedavisi için sanatoryumların açılmasının önemine dikkat çekilmiştir. 1928 yılında yayınlanan Resimli Ay dergisindeki bir makalede, “*..Bugün veremlileri tecrit etmek maddi imkan haricindedir. Bugün İstanbul’da bulunan veremliler için meccani yatak adedi yalnız 16’dır. Heybeliada sanatoryomunda olan 16 yatak sayısı daima dolu ve talibi de pek çok olduğu cihetle bir veremli burada bulunmadan evvel çok defa Azrail’in davetine icabet eder. Ücretli yatakların yekunu ise 16’sı*

Heybeliada ve 30'u Büyükada olmak üzere 46'yı geçmez.” denilerek bunu yalnız hükümetten beklemenin yanlış olacağı dünyanın hiçbir tarafında bu işi doğrudan doğruya hükümetlerin yapmadıkları belirtilerek hükümetlerin bu noktada yardımcı olmakla yükümlü oldukları belirtilir. (Resimli Ay, 1928: 23)

Verem savaşı milli ve sosyal bir dava olarak kabul edilmiştir. Bu savaşta herkes üzerine düşen yükümlülüğü yerine getirmelidir. Uygulamada bunun en verimli ve başarılı örnekleri kurulan verem savaş dernekleridir. Söz konusu dernekler halka yol gösterme, yardım etme noktasında öne çıkmaktadırlar. Sağlık Bakanlığı da bu derneklerin artırılmasını teşvik ederek desteklemiştir. (İlhan, 1947: 8-9) Milli Mücadenin askeri safhasının tamamlanmasının ardından Dr. Behçet Uz İtalya'ya gitmiştir. Bu ülkedeki inceleme gezisinde vereme karşı verilen savaşı gözlemlemiş ve benzer şekilde İzmir'de böyle gönüllü bir derneği kurmak istemiştir. Dr. Besim Rifat, Dr. Suat (Kastamonu Mebusu), Dr. Hasan Sukuti, Ecz. Ömer Lütfi, Halit Ziya ve Ecz. Mehmet Faik Bey'le görüşünü paylaşmış ve onlardan destek görmüştür. I. Dünya Savaşı sürecinde 3. Ordu Sıhhiye Başkanlığı görevini yürüten, 1923 yılı itibarıyla İzmir Asker Hastaneleri Müfettişi olarak görev yapan Tevfik Salim'in de (Sağlam) desteğini almıştır. (Aksu, 2007: 61-62) 1923 yılında memlekette gittikçe artan verem illetine karşı İzmir'de Verem Mücadele Cemiyeti kurulması için harekete geçilmiştir. (BCA,30.10.0.0/177.219.2:1) Aynı yıl Bozok Mebusu Ahmet Hamdi sıtma ve frengi hastalığı ile birlikte vereme dair meclise sözlü soru önergesi vermiştir. (BCA, 30.10.0.0/6.34.29:1-3) Ahmet Hamdi Bey önergesinde vereme ilişkin “*Anadolu’da verem hastalığı ne miktardadır? Bu bapta sahil ve salim malumat var mıdır? Bunun için ne gibi tedbirler düşünülmüştür*” sorularını yöneltmiştir. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Refik Saydam verdiği cevapta hastanelerde yatan veremli sayısının bilinmekle birlikte bunun dışındaki veremlilerin ne kadar olduğunu bilmenin mümkün olmadığını altını çizmiştir. (TBMM ZC, 19.02.1924: 124-125)

18 Şubat 1923'te İzmir'de Veremle Mücadele Cemiyeti Hayriyesi kurulmuştur. Dernek 1925 yılında satın aldığı arsa üzerinde 1929 yılında üç katlı bina yaptırmıştır. İçinde dernek merkezi, dispanser, kütüphane ve konferans salonu bulunmaktadır. Dispanser 1930 ya da 1931 yılında faaliyete geçmiştir. (Aksu, 2007: 62) 1923 yılında kurulan bir başka cemiyet Balıkesir Veremle Mücadele Cemiyeti'dir. (Yurdumuzda Verem Savaşı Dernekleri, 1960:16)

Veremle mücadelede II. Milli Türk Tıp Kongresi önemlidir. I. Milli Türk Tıp Kongresi'nde daha çok sıtma ele alınırken, I. Kongresinin Umum Kâtibi olan Dr. Tevfik Salim (Sağlam) II. Tıp Kongresi'nin kapsamına veremi de dâhil ettirmiştir. 1927 yılında 11-13 Eylül arasında Ankara'da yapılan kongreyi Başbakan İsmet İnönü açmıştır. Bu kongrede Dr. Reşat Rıza, Dr. Musa Kazım, Prof.Dr. Âkil Muhtar, Dr. Asım İsmail ve Dr. Abdülkadir Lütfi vereme ilişkin sunumlar yapmıştır. II. Milli Türk Tıp Kongresi vereme ilişkin mücadele açısından önemlidir. Tevfik Sağlam'ın veremle savaşın yürütülmesindeki öncü rolü de bu kongrede ortaya çıkmıştır. (Aksu, 2007: 73-74)

1927 yılında da “*İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti*” kurulmuştur. Cemiyetin kuruluşu için karar, 1918 yılında kurulan Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti'ni kurmuş olanların da üye oldukları Etıbbı Muhadenet Cemiyeti'nin 1927 yılındaki toplantısında alınmıştır. Gerçekte cemiyetin bütün ülkeyi içine alacak şekilde kurulması planlanmışsa da çeşitli nedenlerden ötürü İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti'nin kurulması ile sonuçlanmıştır. Cemiyet idare heyetinde bulunanlar milli bir dernek kurulması fikrini benimsemişler yapılan kongrelerde sıkça dillendirmişlerdir. 1931 yılında Kızılay Derneği'nin bünyesinde oluşturulması düşünülmüş, resmi makamlarla irtibata geçilmişse de gerçekleşmesi 1948 yılını bulmuştur. (Gökçe, 1974: 9-13) Cemiyet 18 Aralık 1929 tarihli İcra Vekilleri Heyeti'nin kararı ile kamu yararına dernek sayılmıştır. (BCA, 30.18.1.2/7.62.12:1:) Erenköy Sanatoryumu 1932 yılı Mayıs ayında açılmıştır. 16 Mayıs'ta 25 yatak ile hasta kabulüne başlanmışsa da daha sonra 15 yataklı ikinci bir bina hazırlatılarak 40 yatağa çıkarılmıştır. Böylece kadın ve erkek hastalar ayrı tedavi edilmeye başlanmıştır. (BCA, 490.1/1464.3.5: 2-9)

1930 yılına gelindiğinde Cumhuriyet gazetesinde Türkiye’deki veremli sayısına ilişkin verilen bilgi şöyledir:

“Tevfik Salim Paşa gibi güzide, ciddi ve mütehasşs bir doktorun tekzip edilmeyen yazılarına nazaran yalnız İstanbul’da 20.000 veremli vardır ve bunlardan her sene 3000 kişi ölmektedir. Türkiye’de ise Tevfik Salim Paşa’ya nazaran 280.000 veremli adedi vardır, bunlardan her sene 37.000 zavallı ölüyor. Genç güzide ve mütehasşs olan Server Kamil Bey’in iddalarına nazaran Türkiye’de senevi verem kurbanlarının miktarı 40.000’dir. Muhakkak olan bir şey varsa o da Türkiye’de daima 300.000 zavallı veremli bulunduğudur. 300.000 veremliye karşı yalnız 120 yatak olduğunu Sıhhiye Vekâleti Müsteşarı Beyin resmi tezkeresinden öğreniyoruz”(Cumhuriyet, 27 Kanunisanı/Ocak 1930:1)

24 Nisan 1930 tarihinde 1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu mecliste kabul edilmiştir. Kanunun 113 ile 121. maddeleri vereme ilişkin hükümleri içermektedir. 113-114 ve 115. maddelere göre verem bulaşıcı hastalık olarak tanımlanarak ihbarı zorunlu tutulmuştur. 116. maddede dispanserlerin mevcut olduğu mahallerde veremli olanların dispansere bildirilmesi gerekmektedir. 117. madde de resmi bakterioloji laboratuvarları veremlilere ait olup doktorlar tarafından gönderilen maddeleri parasız inceleyecekleri gibi 118. madde ile de veremlilerin evleri ve eşyaları parasız temizlenecektir. 119. maddede ise verem hastalığına yakalananların başka kişilere de hastalığı bulaştırma riskinden dolayı bu kişilerin tecrit edilebileceği, mesleklerini yapmalarına izin verilmeyeceği hükümetin bu noktada gereken tedbirleri almaya yetkili olduğu belirtilmiştir. Son olarak 121. madde de veremle mücadele cemiyetlerine ait müesseselerle bu cemiyetler tarafından yapılan mücadele tedbirleri Sıhhat ve İhtimai Muavenet Vekâleti’nin denetimine tabi olduğu belirtilmiştir. (Resmi Gazete, 1930: 8901) Diğer hastalıklara kıyasla veremin tanısını koyma, tecrit etme ve hastaların bilgilendirilmesi hiç de kolay değildir. Hastalığın uzun süre hafif seyretmesi vakaların gözden kaçmasına sebep olmaktadır. Veremli hasta sayısının çok olması doktor sayısının azlığı dikkate alındığında haber verme zorunluluğunun veremli hastaları bulma noktasında yeterli olmayacağı aşikârdır. Dolayısıyla bu süreçte hastalar öksürükleriyle basilleri etrafa saçarlar. Bütün veremlileri hastalık sürecinde tedavi merkezlerine yatırarak bulaşma tehlikesini önlemek ise veremli sayısının çokluğu dikkate alındığında mümkün değildir. (Sağlam, 1944:27) Tevfik Sağlam, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nun veremlileri birtakım mesleklerden menetme imkânı verdiği halde zaten bu insanlara yardım yapılmadığı için pratikte bu insanları mesleklerinden menetmenin güç bir hal aldığını dile getirir. (Sağlam, 1944: 34) 1947 yılında İstanbul Şehremini Verem Savaş Dispanseri Başhekimisi Kutsi’nin,

“Sade okul öğrencilerini radyolojik kontrolden geçirmek kâfi değildir. Ben şahsen vereme yakalanmış birçok öğretmen biliyorum. Onlarla da çok yakından meşgul olmak lazımdır. Tespit ettiğimiz bu hasta öğretmenlerin isimlerini Milli Eğitim Müdürlüğü’ne bildirdiğim halde maalesef bunların tedavisi cihetine gidilmediği gibi yavrularla olan ihtilattan da menedilmemişlerdir. Bu sakat bir harekettir, mücadelemizle gayretlerimizle tam bir tezat teşkil etmektedir”

şeklindeki söylemi de bu durumu teyit eder görünmektedir. (Cumhuriyet, 18 Aralık 1947:4)

1930 yılında çıkarılan Hıfzıssıhha Kanunu’nu takiben 1932 yılında “Verem Mücadele Dispanserleri Talimatnamesi” yürürlüğe girmiştir. 32 maddeden oluşan talimatname ile dispanserlerin faaliyetleri yasal bir zemine oturtulmuştur. Açık veremlilerin ayrı bölümlerde kabul edilmesi, ekonomik durumu iyi olmayan hastalara ilaç ve gıda yardımı yapılması, veremli olan kişinin tüm ailesinin dispanserin hizmetlerinden yararlanabilmesi, ziyaretçi hemşirelerin evlere ziyarette bulunarak hastalık hakkında tüm aileyi eğitmekle yükümlü olduğu, dispanserin kendi bölgesindeki okullarda öğretmen ve öğrencilere gereken eğitimin vermesi, bakanlıktan gönderilen filmlerin gösterimi ve yazılı metaryelin dağıtılmasından sorumlu olması gibi oldukça tefarruatlı görev tanımı yapılmıştır. 1933 yılında 2219 Sayılı “Hususi Hastaneler Kanunu” çıkarılmıştır. Bu

kanunun sanatoryumları ilgilendiren hükümlerine göre; sanatoryum başhekimlerinin uzman hekim olması zorunluluğu, sanatoryumların yatak sayısına göre gerekli sayıda laboratuvar, arıtma ve röntgen cihazı bulundurma zorunluluğu ile birlikte yatan hastalardan röntgen çekim ücreti alınmayacağı belirtilmiştir. 1934 yılında eksiklikler Hususi Hastaneler Nizamnamesiyle giderilmiştir. Bu nizamname ile sanatoryumların temiz havalı ve sert rüzgarların olmadığı alanlarda kurulması, kadın ve erkek hastalar için ayrı mekanların oluşturulması, basil çıkaran hastaların tecrit edilmesi gerekliliği gibi şartlar getirilmiştir. Bu şartları taşımayan ya da uyum göstermeyen hastaneler kapatılmıştır. 1930 yılında 67 olan özel hastane sayısı 1935 yılında 41'e düşmüştür. Görüldüğü üzere Cumhuriyet'in ilk yıllarında derneklerin çabasıyla yürütülen veremle mücadele Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ve diğer düzenlemelerle birlikte devlet denetimi altına alınmıştır.

1931-1939 Yılları Arası 21 İl Merkezinde Akciğer Veremi Ölümleri

Yıl	Akciğer Vereminden Ölüm	10.000 Nüfusa Oranı
1931	9944	19.4
1932	2532	16.6
1933	2318	15.2
1934	2447	16.1
1935	2573	16.9
1936	2473	16.2
1937	2391	15.7
1938	2459	16.2
1939	2423	16

Tablodaki verilere bakıldığında 1932 yılında bir düşüş var olmakla birlikte genel olarak değerlendirdiğimizde 1931-1939 yılları arasında veremden ölüm oranının hayli yüksek olduğu görülmektedir. (Aksu, 2007: 94)

2. II. Dünya Savaşı Yılları ve Sonrasında Verem (1939-1950)

Verem birçok salgın gibi savaş yıllarında artış göstermiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında da hastalık nüksetmiştir. (Özgen, 1985: 1) Ankara'da 1939 yılında veremden ölen kişi sayısı 198 iken 1945'te 387'ye çıkmıştır. 1946 yılında 366, 1947'de 427, 1948 524 ve 1949 yılında sayı 577 olmuştur. (Verem Savaşında XXV.Yıl, 1971:27) II. Dünya Savaşı sürecinde vereme karşı mücadele çalışmalarının hızı olağanüstü sürecin etkisiyle düşmüştür. Savaş sürecinde uygulanan ekonomi politikalarının da etkisiyle derneklerin faaliyetleri ve Sağlık Bakanlığı'nın çalışmaları beklenen düzeyde değildir. 18 Ocak 1940 yılında yürürlüğe giren Milli Korunma Kanunu ile devletin koruyucu politikaları uygulamaya girmiştir. Bu dönemde temel tüketim maddesi olan ekmek karne ile dağıtılmaya başlanmıştır. (Aksu, 2007: 98-99) Bu süreçte genel olarak bulaşıcı hastalıklara karşı planlanan çalışmalar istenildiği şekilde yürütülemedi. Vereme ilişkin Hıfzıssıhha Okulu'nun faaaaliye geçirilmesi ve yine Beykoz Verem Dispanserinin hizmete girmesi bu dönemde sayılabilecek olumlu gelişmelerdendir. Savaş yıllarında ordu içerisinde artan verem vakalarının önü bir türlü alınamamıştır. Askerlerin izinli olarak eve gönderilmeleri veremin savaş sonrası Anadolu'da yayılmasının en önemli nedeni olarak gösterilmektedir. Silahlı Kuvvetler veremin önlenmesinde uygulanan hastaların tecritinin sağlanabilmesi için sanatoryum çalışmaları başlatmıştır. Sarayburnu Hastanesi bir süre verem hastanesi olarak faaliyet göstermiştir. Yine 1944 yılında İstanbul Çamlıca'da verem hastalarının tanısının konulması ve tedavisinin yapılabilmesi amacıyla bir birim oluşturulmuştur. İzmir Verem Savaş Derneği'nin gayretleri sonucunda 1944 yılında da Buca Sanatoryumu faaliyete geçirilmiştir. (Aksu, 2007: 99-101)

Türkiye’de 1943-1947 Yılları Arası Türkiye’de Veremden Ölüm İstatistiği

Yıl	Veremden Ölüm Sayısı	100.000 Nüfusa Oranı
1943	6001	216
1944	5350	192
1945	5707	205
1946	5671	204
1947	5983	215
1948	6278	226
1949	6085	218

1942 ile 1949 arasındaki süreçte 59 ilin verem ölüm vakaları dikkate alınarak 100.000 nüfusa oranları hesaplanmıştır. 7 yıllık süreçte bu şehirlerde veremden ölüm ortalaması 5851’dir. 100.000 nüfusta oranı ise 211’dir. Türkiye bu oran ile verem ölüm oranı yüksek memleketler arasında yer almaktadır. 1942 ile 1947 yılları arasında 100.000 nüfus üzerinde hesaplanmış verem ölüm oranının en düşük olduğu illerden Kayseri (15), Erzurum (20), Siirt (25) ile başı çekmektedir. Bitlis, Kars, Muş, Yozgat, Bilecik, Malatya ve Urfa oldukça düşüktür. Buna karşın ölüm oranı 251’den yüksek 10 şehir bulunmaktadır. Bunlar arasında nüfusu 100.000’den fazla olan dört şehir arasında en yüksek ölüm oranı İstanbul’dadır. 300 olan bu oranı sırasıyla İzmir (270), Ankara (180) ve Adana (130) takip etmektedir. 100.000 nüfuslu şehirlerimiz arasında en yüksek oran Bursa (351), Konya (310), Eskişehir (142) ve Gaziantep’e (100) aittir. 50.000 nüfuslu şehirler arasında en vahim durum Samsun (340), Manisa (322), Trabzon (288) ve Zonguldak’ta (285) görülmüştür. 25.000 nüfuslu şehirlerde ise Çorum (320), Çanakkale (280) başı çekmektedir. Türkiye’de verem ölüm oranı (400) ile 5000 nüfuslu Sinop en yüksek verem ölüm oranına sahiptir. (Sağlam ve Sabar, 1950: 6-9)

1944 yılında Samsun ve Denizli’de Verem Savaş Dernekleri kurulmuştur. Tevfik Sağlam’ın “Türkiye vereme karşı ağır vergi ödemektedir” sözü bu süreci çok güzel özetlemektedir. (Aksu, 2007: 106) Behzat İlhan Ulus gazetesindeki yazısında savaşın vereme etkilerini şöyle dile getirmiştir:

“Halk sağlığının başlıca düşmanlarından biri olan verem hastalığının bu harbin son yılları içinde birçok memleketlerde olduğu gibi bizde de arttığını ve tehlikeli bir hal almaya başladığını esefle üzüntü ile görmekteyiz. Bu harbin evvelkilerden farklı olarak topyekün milleti, doğrudan doğruya millî savunma hizmetlerinin emrine vermesi, fertleri yorucu ve yıpratıcı ağır işler yapmak zorunda ve ödevinde bırakmıştır. Bu suretle sosyal yaşayışta husule gelen çeşitli değişmeler ve gelişmeler türlü mahrumiyet ve sefaletler, maddi imkânları ve takatları azaltan hatta yokeden mütemadi tahripler, ziyanlar ve kayıplar, bunların neticesinde yapılan zaruri göç hareketleri insan vücutlarını bakımsız, ihtimamsız ve yorgun bir halde yeteri kadar beslenme ve kuvvetlenme imkânlarından yoksun bırakmıştır”. (İlhan, 1947: 8)

Verem ile sistemli mücadele 1945 yılında başlar. Dönemin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Sadi Konuk başkanlığında bir komisyon oluşturulur. Söz konusu komisyon ülkedeki verem meselesini etraflıca incelemiş ve veremle planlı bir şekilde mücadele etmenin gerekliliği ortaya koymuştu. Bu maksatla ilk iş olarak mahalli dernekler sayısının ülke genelinde artırılması amacıyla 1946’da Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı olan Behçet Uz tarafından bir genelge hazırlanarak vilayetlere gönderilmişti. Çalışmalar kısa zamanda meyvesini vermiş üç yıl içinde 48 dernek kurulmuştur. Yine komisyon da alınan kararlar arasında büyük şehirlerde verem savaş cemiyetlerinin kurulması, dernek olmayan yerlerde ise veremle savaşın Bakanlık tarafından yürütülmesi kararlaştırılmıştır. (Gökçe, 1974: 11-12) Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ve İstanbul Verem Savaş Derneği’nin işbirliği ile 3 Ocak 1948 tarihinde Eminönü Halkevi konferans salonunda I. Verem Konferansı düzenlenmiştir. Konferansa 42 verem savaş derneğinin delegeleri, Bakanlık yetkilileri, konu ile ilgili uzmanlar katılmıştır. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Behçet Uz açılış konuşmasında,

“ Harp sonrası her yerde sosyal dertler ve hastalıklar çoğalır ve hususi yeni tedbirler isteyen bir çalışma devresi başlar. Biz de bütün dünya gibi bu Cihan harbinde birçok sıkıntılar çektik ve çekmekteyiz. Dünya vaziyetinin bu şekilde devamı belki bu sıkıntıları daha bir zaman daha uzatabilir ve derhal yapılmasını özlediğimiz sosyal hizmetlerimize mani olabilir. Fakat görülen ihtiyaçlar karşısında boş durmamak, mutlaka bir şey yapmak, bilhassa yarın için teşkilatlanmak lazımdır. Bu itibarla, bugünün sosyal konusu olan ve milli benliğimizi tehdit etmek istidadını gösteren veremle savaşmak için halkımızla işbirliği yapmak ve çalışmalarımızı birleştirip bir hedefe çevirmek zarureti vardır.”

demış ve konuşmasının devamında verem ve verem savaşına dair bilgi verdikten sonra Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği'nin kurulmasının gerekliliğine değinmiştir. (Gökçe, 1974: 14-15) Gündeme alınan Ulusal Verem Savaşı Derneği'nin kurulması hususu aynı gün yapılan çalışmalar neticesinde sonuçlandırılmıştır. (Aksu, 2007: 110) 48 mahalli verem savaş derneğinin 1948 yılında birleştirilmesi suretiyle kurulan Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği ile Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı işbirliği içerisinde faaliyet göstermiştir. 1948 yılında 5237 Sayılı kanunla belediye ve eğlence resmi gelirlerinin %10'unun verem savaşına tahsisini sağlayan kanun kabul edilmiştir. (Açan vd. 1977:3)

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı 1949 yılı içerisinde verem savaşının programının yapılmasında fikirlerinden ve deneyimlerinden yararlanmak üzere Verem Danışma Komisyonu toplamıştır. Bu komisyon 1950 yılı ve sonrasında belirli aralıklarla toplanarak veremle mücadele için kararlar almıştır. (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, 1973:115) 17-21 Ocak 1949 tarihinde toplanan I. Verem İstişare Komisyonu toplantısında veremle savaşta organizasyon, BCG, orduda ve okullarda veremle savaş ve veremle savaş için personel yetiştirme komisyonları oluşturulmuş ve veremle mücadele için yapılması gerekenler şöyle sıralanmıştır: Veremle savaşın köyler ve şehirler olmak üzere iki ayrı katagoride yapılması gerektiği, 10 binden fazla nüfusu olan yerleşim merkezlerinin şehir statüsünde olduğu buradaki mücadelenin mahalli verem savaş dernekleri tarafından yapılması gerektiği, köylerdeki çalışmaları “Milli Sağlık Planı” doğrultusunda sağlık merkezlerinin yürüteceği açıklığa kavuşturulmuştur. Veremle savaşta 1949 yılı itibariyle 1453 olan yatak sayısının en kısa süreçte 10 bine çıkarılması gerektiği, yine 100 yataklı tam teşekküllü verem hastanelerine olan ihtiyaç dile getirilmiştir. BCG aşısı kampanyalarına başlanılmasının önemine değinilerek bu çalışmalarda yer alacak personelin kurslara tabi tutulması, orduda ve okullarda gerekli sağlık muayenelerinin yapılarak gerekli tedbirlerin alınması yine okullarda veremden korunma yöntemlerine ilişkin gerekli bilgilendirmelerin yapılması konuları üzerinde durulmuştur. Toplumda veremli olduğu tespit edilenler verem pavyonlarına yatırılarak tedavi edilmeye başlanacağı gibi BCG aşısı ile veremden korunma da sağlanmaya çalışılacaktır.(Aksu, 2007: 115-117)

B.C.G. aşısı ilk olarak 1921 yılında Fransa'da bir çocukta denenmiş ve 1922 ile 1925 yılları arasında 317 çocuğa bu aşı uygulanmıştır. 1927 yılı sonunda aşılana sayısı 5000'i bulmuştur. Aşının tecrübe edilmesiyle birlikte yararlı olduğu anlaşılınca İstanbul Verem Mücadele Cemiyeti'nin 7 Şubat 1930 tarihli toplantısında Genel Sekreter Dr. Tevfik İsmail Gökçe tarafından aşı ile ilgili bilgi vermiştir. Gökçe, Fransa'da o zamana değin 140.000 aşı yapıldığını ve ölümlerin %86 oranında azaldığını belirtince B.C.G. aşısının tatbiki için Sıhhat Vekâleti'ne başvurulması yönünde karar alınmıştır. Bu süreçte sayısı sınırlı olmakla birlikte müracaat edenlere Pastör Enstisü'nden aşı getirilmesine yardımcı olunmuştur. Ancak aşının yedi günlük bir süreçte belirli günlerde üç defa ağızdan uygulanmak durumunda olunması vaktinde aşının getirilememesi halinde birtakım zorluklar yaşanmıştır. İstanbul Hıfzıssıhha Enstitüsü Direktörü Prof. Refik Güran, Enstitü Pastör'den getirilen B.C.G. aşı suşu ile aşı hazırlatarak sınırlı da olsa bazı yeni doğan çocuklarda uygulamaya geçmişlerdir. Ancak 1948 yılına değin ilerleme kaydedilmemiştir. 1937 yılından 1947 yılına değin yılda ortalama olarak 22 aşı yapılmış, 1947 yılı son ayında ise bu sayı 9114'e çıkmıştır. 1947 yılı sonu itibariyle aşı uygulamasında büyük ivme yaşanmış, 1949 yılında 21.040'a ulaşmıştır. 1948 yılı sonu itibariyle aşının deri yoluyla tatbiki uygulaması başlar artık sadece yeni doğanlara değil her

yaştaki kişiye uygulayabilme imkânı ortaya çıkar. (Gökçe, 1972: 52-57) Verem aşısı uygulaması 1948 yılı itibariyle genişletilmiş 1952 yılı sonuna kadar 429.033 kişi vereme karşı aşı olmuştur. 1948 yılı Haziran ayında Paris’te toplanan Milletlerarası Birinci B.C.G. verem aşısı kongresinde verem aşısının zararsız olduğu ve vereme karşı etkisinin tartışılmaz olduğu ortaya konularak bütün dünyada tatbiki istenmiştir. (Üstündağ, 1953:5-6)

Millî Sağlık Planı’nda yer verilen yatak sayısına ilişkin şu ifadeler çarpıcıdır: “*Millî bünyemizi sarsmakta ve tehdit etmekte olan hastalıklar arasında veremden icap ettiği gibi korunmak kabil olamamaktadır. Çünkü veremli hastaları tedavi eden müesseselerle bunların yatak sayıları muhtaç olduğumuz miktarda değildir. Bu yüzden veremli yurttaşlarımızın bir kısmı bu müesseselerde bakabilmek için aylarca sıra beklemek zorunda kalıyorlar. Bu bekleme, hastalıkların ilerlemesine sebep olduğu gibi etrafındakilerin de vereme yakalanmasına yol açmaktadır.*” Bu nedenledir ki sağlık planında sanatoryum, prevantoryum ve dispanserlerin açılmasına ayrıca önem verilmiştir. (Daver, 6 Ocak 1947:1) Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Behçet Uz’un hazırlattığı “Birinci On Yıllık Sağlık Planı” tasarı haline gelmişse de kanunlaşmamıştır. (Öztek, 2014:74)

1950 Yılında Devlete Ait Müesseselerde	Verem Yatağı Sayısı
Sağlık Bakanlığı’na Ait Müstakil Verem Hastaneleri	1476
Sağlık Bakanlığına Ait hastanelere Ek Verem Pavyonu ve Servisleri	415
Diğer Bakanlıklara ve Devlet Müesseselerine Ait Verem Hastaneleri	635
Özel İdarelere Ait Hastanelerde Verem Yatağı Sayısı	82
Belediyelere Ait Hastanelerde Verem Yatağı Sayısı	233
Azınlıklara Ait Hastanelerde Verem Yatağı Sayısı	80
Verem Savaşı Derneklerine, Özel Şahıslara ve Şirketlere Ait Müesseselerde	635
<u>Toplam</u>	<u>3556</u>

Görüldüğü üzere 1950 yılına gelindiğinde imkânlar dâhilinde yatak sayısı artırılmıştır. (Sağlam ve Sabar, 1950: 6-9)

Komisyonun tepit ettiği esaslar doğrultusunda verem savaşı yapılabilmesi için Sağlık Bakanlığı tarafından bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. Söz konusu tasarı 11 Nisan 1949 tarihinde mecliste yapılan müzakerenin ardından kabul edilmiştir. 5368 Sayılı Verem Savaşı Hakkındaki Kanuna göre; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığınca gerekli görülecek yerlerde verem savaşı teşkilatı kurulur. Bakanlık bu maksatla gerekli verem sanatoryumlarını, hastanelerini, prevantoryumlarını ve dispanserlerini veya bu bölgelerde mevcut hastanelere ek olarak verem pavyonlarını yaptırmak, kiralamak veya satın almak suretiyle tesis ve teçhiz ederek faaliyete geçirir ve bunlar için her türlü taşıt araçlarıyla seyyar ve sabit röntgen cihazlarını satın alır. Yine Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, özel idareler, belediyeler ve verem savaşı derneklerince kurulmuş verem sanatoryum, prevantoryum, hastane ve dispanserlerine faaliyetlerinin devamı için gerekli gördüğü hususlarda, her çeşit para ve ayni yardımı yapmaya ve bu kurumlarda, kanunla kazanılmış memurluk ve özlük hakları saklı kalmak kaydıyla, Bakanlık kuruluşundan tabip ve hemşire, eczacı, laborant çalıştırmaya, özel ve tüzel kişiliklere ilişkin sağlık kurumlarında veremli hastaları ücreti Bakanlık verem ödeneğinden ödenmek üzere tedavi ettirmeye yetkilidir. Yıllık 3 milyon liradan olmak üzere on yıllık sürede 30 milyon liralık tahsisat yeni tesis yapımı ve donanımına ayrılmıştır. (TBMM ZC, 11.04.1949:254-256)

Kanunun meclis görüşmelerinde Muğla Milletvekili Dr. Mitat Sakaroğlu, veremle karşı yürütülen savaşta mücadele derneklerinin faaliyetlerinin önemine değinerek bu kanun ile birlikte devletin kısmen de olsa onların üzerlerindeki yükü üzerine almış olmasının önemine vurgu yapmıştır. (TBMM ZC, 11.04.1949:240) Meclis görüşmesinde milletvekilleri genel olarak memnuniyetlerini dile getirmişler bunun yanı sıra veremle mücadeleye ilişkin önemli gördükleri hususlara dikkat çekmişlerdir.

3. Verem İlişkin Propaganda ve Eğitim Faaliyetleri

Veremle mücadelede hastanın eğitimi için her safhada bilgilendirme yapılmasına önem verilmiştir. Hasta ve çevresi bu konuda bilinçlendirilmeye çalışılmıştır. Verem savaşında çalışan personele ise Verem Savaş Eğitim Merkezleri tarafından belirli bir plan ve program dâhilinde eğitim verilmiştir. Toplum eğitimi ise Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği, mahalli verem savaş dernekleri, resmi ve gönüllü kuruluşların işbirliği altına yürütülmeye çalışılmıştır. Eğitici afiş, broşür, pankart, kitap, dergi, gibi yayınların yanı sıra filmler, fotoğraflar, sergiler ile halkın bilinçlendirilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, 1973:123-124) Bu süreçte 1947 yılının ilk haftasında İstanbul Verem Savaş Derneği'ni ve Bakanlığın işbirliği çerçevesinde ilk defa verem propaganda ve eğitim haftası düzenlenmiş ve radyo programları dahil görsel işitsel vasıtalar kullanılarak vereme ilişkin ülkenin durumu, veremden korunma çareleri ve verem ile savaşma dair her türlü bilgi verilmişti. (Gökçe, 1974: 13)

Halkın bilinçlenmesinin ne derece önemli olduğunu Urfa Dahiliye Mütihassısı İhsan Barlas halkevinde yaptığı konuşmasında şöyle dile getirir:

“Şimale bakan basık kap tavanlı zemin kat bir odada ihtiyar ve zayıf bir hasta tandırdaki yatağına oturmuş bizi ümitli gözlerle bekliyordu. Oturulacak başka bir şey olmadığı için ben tandır kürsünün, arkadaşım da çıra kürsüsünün üzerinde yer aldık. Hasta ifadesine göre 20 seneden beri göğüs nezlesi çekmekte imiş. Bir de mayasıl yeli varmış. Kâh karnına girer şişkinlik, kâh göğsüne girer öksürük ve balgam yaparmış. Katıran hapları yutmuş, fıstık sakızı çiğnemiş, sırtına hacamatlar çekirmiş, hatta midesinin üzerine ve küreklerinin arasına kızgın demirle dağ yaraları açtırıp işletmiş fakat hiçbirisinden esaslı bir fayda bulamamış... Kış mevsimleri hastalığına hiç iyi gelmezmiş; ah bir baharı bulsaymış. Hastayı muayene için soyma, bu esnada üşümesin diye oda kapısını kapatmak icap ediyordu. Pencerelerin camsız birer tahta kanatla kapatılmış olduğunu ve ışığın ancak açık tutulacak kapıdan gelebileceğini görerek muayenenin soyunuk safhasını karanlıkta yapmaya mecbur kaldım.” (Urfa, 7 Şubat 1950; Özer, 2018:91)

Bu sözlerden de anlaşıldığı üzere halkın bilinçlendirilmesi vereme karşı yürütülen mücadelede en önemli hususlardan birini oluşturur.

İstanbul Verem Savaş Cemiyeti tarafından kuruluşundan dört ay sonra “Yaşamak Yolu” adıyla bir dergi çıkarılmaya başlanmıştır. Dergide, verem hakkında bilgilendirici yazılar, veremin belirtileri, bulaşma yolları, tedavisi, verem aşısı gibi pek çok hususa halkın anlayacağı dilde yer verilmiştir. (Gökçe, 1972: 47-48) İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti'ndeki propaganda faaliyetleri Dr. Behçet Uz tarafından yürütülmüştür. 1924-1927 yılı arasında Cidal (Mücadele) adıyla bir dergi çıkarılmıştır. Bu derginin ismi sonra “Savaş” olarak değiştirilmiştir. (Murat 2007: 63) Yaşamak Yolu dergisi ayrıca 1934 yılında üzerinde “Veremden kendini koru” başlığı altında “Yere tükürme”, “Öksürürken aksırırken ağzına mendil tut” gibi nasihatların yer aldığı binlerce el ilanı bastırarak halka dağıtmıştır. (Akşam, 18 Mayıs 1934:3)

Veremle savaşma dair çok sayıda konferans düzenlenmiştir. Bunlardan biri 3 Ocak 1929 tarihinde Aksaray'daki Hilali Ahmer Hasta Bakıcı Mektebinde Veremle Mücadele Heyeti Umumi Kâtibi Tefik Bey tarafından verilmiştir. Veremin memleketteki tahribatından bahsedilen konferansta veremden korunma çareleri ve verem mücadele teşkilatı hakkında bilgi verilmiştir. (Vakit, 4 Kanunisanı/Ocak 1929:3). İstanbul Verem Savaş Cemiyeti idare heyeti tarafından Türk Ocağında ve Hilalihmer mektebinde 1928-1929 yılında konferanslar düzenlenmiştir. (Gökçe, 1972: 46) Özellikle Verem savaş haftasında bu konferansların sistemli bir hale dönüştürüldüğü görülür. Verem haftasında Milli Eğitim Bakanlığı öğrencilere veremin nasıl bulaştığı, bu hastalıktan korunma yollarının neler olduğuna dair okullarda konferanslar düzenlenmesini sağlamıştır. (Ulus, 28.12.1947:2) Verem savaşında verem propaganda ve eğitim haftası düzenlenmesine ilişkin teklif 1940 yılında İstanbul Verem Savaşı İdare Heyeti üyelerinden Safiye Hüseyin Elbi tarafından yapılmışsa da ilk defa 1947 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ile İstanbul Verem Savaş

Derneği’nin çalışmaları sonucu düzenlenmiştir. 1949 yılı itibarıyla Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği organizasyonu üstüne almıştır. (Gökçe, 1972: 70) Verem haftalarında din adamları da camilerde vereme ilişkin bilgilendirici konuşmalar yapmışlardır. (Verem Savaşında XXV. Yıl, 1971: 14) Halkevlerinde de verem konulu konferanslar verilmiştir. (Pınar, 2018: 222) Halkevi dergilerinde verem temalı yazılara yer verilmiştir. (Çanak, 2013: 150-154)

Verem pullarının çıkarılması yoluyla da verem propagandası yapılmıştır. Daha 1918 yılında kurulan Veremle Cemiyeti Osmanlı Cemiyeti’nin toplantısında Besim Ömer Paşa pul çıkarma mevzuunu gündeme getirmişse de o dönemde yapılamamıştır. Verem pulları çıkarma 1940 yılına gelindiğinde mümkün olmuştur. Bu pullar, faturalara, makbuzlara, beyannamelere, doktorlar tarafından reçetelere, eczacılar tarafından ilaçlara yapıştırılarak kullanılmıştır. Daha sonra İstanbul Valisi Lütfü Kırdar’ın öncülüğünde sinemalarda biletlere verem pulları yapıştırılmaya başlanmıştır. Halk bu uygulamaya destek vermiştir. Dernek verem pullarını gelir kaynağı olmasından öte verem savaşını tanıtmak amacıyla önemsemiştir. Zira pulların üstünde verem savaşının işareti olan sola bakan içiçe çift kırmızı ayın yanı sıra BCG aşısı, röntgen muayenesi gibi resimler bulundurmak yoluyla bu konuda veremle mücadelede katkıda bulunulmak istenmiştir. Bu uygulama ile birlikte büyük miktarda gelir elde edilmesi diğer derneklere de örnek olmuştur. (Gökçe 1972: 59-61)

Ulusal Verem Savaş Derneği’nin kurulmasından sonra bakanlık ile yapılan işbirliği neticesinde eğitim ve propaganda kervanı oluşturularak seyyar sergiler düzenlenmiştir. Bir jip içine konulan söz konusu kervan, eğitim materyali olarak, sergi, bir sinema ve projeksiyon makinesi, sinema filmleri, sabit filmler, eğitim levhaları, dağıtılmak için hazırlanmış broşür ve el ilanlarını içermektedir. (Gökçe 1974, 152-153) Veremle mücadele için üzerinde az yazı çok resim olan eğitim levhaları hazırlanarak dispanser, poliklinik gibi sağlık kuruluşlarının bekleme salonlarına asılması suretiyle bilgilendirme yapılması amaçlanmıştır. (Gökçe 1974:147-148)Yine radyolar işlevsel olarak özellikle verem haftasında kullanılmıştır. (Gökçe 1974: 148-149)

Sergiler de propaganda aracı olarak kullanılmıştır. 1946 yılında düzenlenen sergiyi gezen Kemal Zeki Gençosman sergiye ilişkin izlenimlerini Ulus gazetesinde şöyle aktarır: *“Bu memlekette her yıl 50 bin kişinin veremden öldüğünü de gene bir tablo önünde öğreniyor ve ürperiyoruz. İki saatte bir, gözleri çukura kaçmış bir vatandaş aramızdan sessiz sedasız süzülüp gidiyor. İnce dert aldı götürdü”*. Sergide 10 yıllık sağlık planının memlekette yayılış şeklini gördüğünü dile getiren Gençosman Türkiye’nin yedi sağlık merkezine ayrıldığını Balıkesir, İzmir, Adana, Ankara, Samsun, Erzurum ve Diyarbakır’ın sağlık merkezi ve her kırk köy için bu kırk köyün orta yerinde bir sağlık merkezinin olduğundan söz eder ve bu sağlık merkezlerinin önemini şöyle anlatır;

“ Erzurumlu bir hastanın katırdan kağnya, kağnıdan trene, trenden vapura İstanbul yolculuğunu düşününüz. Şifa ümidiyle İstanbul toprağına ayak basan hastanın hastanedeki yatağı da hazır değildir. Ondan sonra Sirkeci otellerinde haftalarca, belki aylarca süren perişan hayat... Yatak yüzü görmeden Erzurum’a dönebilenler yanında, İstanbul’da artık şifa bekleyemeyecek halde kalanlar da çoktur. Sağlık merkezlerinin manasını ve memleket hayatındaki yerini iyice kavramak için bu manzarayı gözününe getirmek yetmez mi?” (Gençosman, 1947: 6)

Verem Savaş Derneği okullarda verem muayenesi başlatmıştır. (Cumhuriyet, 17 Kasım 1947: 2) Tevfik Sağlam yaptığı açıklamada 1947 yılında İstanbul’da ilkokula devam eden 72 bin öğrencinin muayenesinin yapılmaya başlandığını 8017 öğrencinin radyolojik muayenelerinin tamamlandığını belirtmiştir. (Cumhuriyet, 18 Aralık 1947)

Sonuç

Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında çözüm bekleyen sorunlar arasında salgın hastalıklar önemli bir yer tutmaktadır. Zira I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde salgın hastalıklar nedeniyle büyük kayıplar verilmiştir. Yaşanan acılar ve çekilen sıkıntılar unutulmamıştır. Verem de bu

hastalıklar arasında yer almaktadır. Vereme karşı yürütülen mücadelede, veremden korunma ve veremliyi tedavi etme amacıyla hareket edilmiştir.

Veremden korunma noktasında halkın vereme ilişkin bilinçlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Özellikle İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti tarafından çıkarılan Cidal ile İstanbul Verem Savaş Cemiyeti'nin çıkarmış olduğu Yaşamak Yolu dergilerinin çok büyük katkısı olmuştur. Zira bu dergilerde vereme ilişkin bilgilendirici yazılara yer verildiği gibi veremin nasıl bulaştığı veremden korunmak için hangi hususlara dikkat edileceğine yönelik yazılar yayınlanmıştır. Yine halkevlerinde konferanslar verilmiş, halkevi dergilerinde de verem konusu işlenmiştir. Bunun yanı sıra düzenlenen konferanslar, sergiler ve bu yöndeki diğer faaliyetlerin tümü halkın vereme karşı duyarlılığının artırılmasına yönelik olarak yapılmıştır.

Veremle mücadele ilk yıllarda daha çok gönüllü derneklerin faaliyeti ile sürdürülmüştür. Tevfik Gökçe'nin "destekleme devresi" adını verdiği bu süreçte devlet, çıkardığı yasa ve yönetmelikler ve açılan dispanser ve sanatoryumlar ile katkı sağlamıştır. Veremlinin tespiti açısından dispanserler çok önemli bir rol üstlenmişlerdir. Ayrıca hastanın takibinin yapılması ve aile fertlerinin veremli olup olmadığına ilişkin kontrolün yapılması yine dispanserin sorumluluğundadır. Bu açıdan dispanserler veremle mücadelenin ilk ve en önemli ayağını oluşturmaktadır. Tedavi açısından sanatoryumlar önemli ise de ülkedeki veremli sayısına yetecek yatak kapasitesinin olmadığı belirtilmelidir. Veremin diğer birçok salgın hastalığa göre tedavisinin uzun ve masraflı olması da bunda etkilidir. 1950 yılına gelindiğinde mevcut 3556 yatak kapasitesinin veremlilerin tedavisini karşılamak için yetersiz olduğu açıktır.

11-13 Eylül 1927'de yapılan II. Milli Tıp Kongresi'ne verem konusunun dâhil edilmesi verem mücadelesine verilen önemi göstermektedir. 1930 yılında çıkarılan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun kabulü ile verem ihbarı mecburi hastalıklar arasına girmiştir. Ancak veremin diğer bulaşıcı hastalıklardan farklı olarak hemen kendini belli etmemesi vakaların tespitini zorlaştırmıştır. Yine kanun veremli olanları meslekten menetme imkânı tanımakta iken pratikte bunun uygulanmasının güç olduğu anlaşılmaktadır.

II. Dünya Savaşı yıllarında savaşa fiili olarak katılmamakla birlikte sosyal ve ekonomik açıdan sarsıntılara maruz kalındığından bu süreçte veremin verdiği zarar dikkat çekici boyuta ulaşmıştır. Bu nedenledir ki artık veremle mücadele 1945 yılı itibariyle daha sistemli bir hale getirilir. Ülkede kurulan 48 mahalli dernek 1948 yılında birleştirilerek Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği kurulur. Yine aynı yıl 5237 Sayılı kanun ile belediye ve eğlence gelirlerinin %10'unu veremle savaşa tahsisini sağlayan kanun ile 1949 yılında 5368 Sayılı Verem Savaşı Hakkında Kanun ile on yıllık sürede 30 milyon liralık bir bütçe veremle mücadeleye ayrılmıştır. Bu süreçte B.C.G. aşısının kullanımı da artmıştır. 1937-1947 yılları arası yılda ortalama 22 olan aşı sayısı 1947 yılı sonunda 9114, 1949 yılında 21.040 olmuştur. 1950 yılına gelindiğinde veremle mücadelenin sürdürülmesi anlamında büyük aşama kat edilmiş olmakla birlikte verem oranlarının düşürülmesi noktasında istenen başarı elde edilememiştir. 1945 yılından itibaren sistemli bir mücadeleye geçilmiş olmasının ve artan B.C.G. aşısının etkileri 1950'li yıllarda daha net olarak kendini gösterecektir.

Kaynaklar

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi)

BCA, Dosya No: 30.10.0.0 Yer No: 6.34.29. Tarih:29.12.1923.

BCA, Dosya No: 30.10.0.0 Yer No: 177.219.2. Tarih:14.04.1923.

BCA, Dosya No: 30.18.1.2 Yer No: 7.62.12. Tarih:1932

BCA, Dosya No: 490.1.0.0 Yer No: 1464.3.5. Tarih:18.12.1929.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

TBMMZC, D.2, C.6, 106. İçtima (19.02.1924)

TBMMZC, D.8, C.18, 68. Birleşim (11.04.1949)

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Ulus

Urfa

Vakit

Kitap ve Makaleler

Açan, H. vd. (1977). *Türkiye’de Verem Savaşı*. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Genel Müdürlüğü.

Aksu, M. (2007). *Tıp Tarihi Açısından Türkiye’de Verem Savaşı*. Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu Yayını.

Behçet S. (1338 R/1922 M). *Verem Nasıl Başlar! Veremden Kurtulmanın Yolları Nelerdir?*. Ahenk Matbaası.

Çanak, E. (2013). Çukurova: Adana Halkevi Dergisi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 22(1): 139-156.

Daver, A. (6 Ocak 1947). Veremle Mücadele Millî Bir Savaştır. *Cumhuriyet*, 1, 3.

Gökçe, T. İ. (1956). *Verem Mücadelesinde Verem Dispanserlerinin Rolü*. Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği.

Gökçe, T.İ. (1972). *İstanbul Verem Savaş Derneği Kuruluş Gelişim ve Çalışmalar 1927-1971*. Hilal Matbaacılık.

Gökçe, T. İ. (1974). *Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği Kuruluş Gelişim ve Çalışmalar 1948-1972*. Hilal Matbaacılık.

Gürses, H. (2004). Milli Türk Tüberküloz Kongrelerine Genel Bir Bakış. *Prof.Dr. Nusret Karasu’nun 100. Yılında Türkiye’de Verem Savaşının Dünyü-Bugünü-Geleceği Sempozyumu 9 Mayıs 2003*. Ankara: 185-188.

Her Sene Aramızdan Binlerce Kişiyi Alan Bir Afet: Türkiye’de En Çok Tahribat Yapan Hastalık Veremdir. (1928). *Resimli Ay*, 5(50): 23-24.

Hüsameddin Şerif. (1337 R/ 1921 M). *Verem Teşhis ve Tedavisi*. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası.

İlhan, B. (31 Ağustos 1947). Veremi Millî ve Sosyal Bir Afet Saymalıyız. *Ulus*. 8-9.

Kilisli Rifat. (1321(Hicri)/1903 (Miladi). *Verem Kâbil-i Şifadır*. Matbaa-i Ahmet İhsan.

Özer, S. (2018). Orta Doğu’da Salgın Hastalıklar Urfa Örneği (1923-1950). *Geçmiş ve Gelecek Bağlamında Orta Doğu*. (Editör: Zafer Gölen, Abidin Temizer). Institut za Geografiju. 81-96.

Özgen, Z. S.(1985). *Türkiye’de Verem Savaşı*. Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği.

- Özkaya, H. (2016). Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele. *Türk Aile Hekimi Dergisi*, 20(2): 77-8
- Öztek, Z. (2014). *Sağlıkta Altın Olaylar*.
- Pınar, M. (2018). *Cumhuriyet Döneminde Mersin ve İçel’de Siyasi Hayat (1923-1950)*. Hiperlink Yayınları.
- Rasimoğlu, C. G. İ. (2018). “Verem İyi Olur Bir Hastalıktır”: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Verem Mücadelesi ve Siyaset. *Toplumsal Tarih*. (296):50-60.
- Resmi Gazete*. (6 Mayıs 1930). (1489): 8895-8910.
- Sağlam, T. ve Sabar, İ. (1950). Verem Savaşı. *Onbirinci Milli Türk Tıp Kongresi 16-19 Ekim 1950 Ankara*. Kader Basımevi.
- Sağlam, T. (1944). *Verem Savaşı*. Maarif Matbaası.
- Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*. (1973). Ayyıldız Matbaası.
- Süleyman Edhem.(1928). *Ciğer Veremi Kabil-i Şifa mıdır?.Yeni Kitap*. 1(11): 2-9.
- Tekir, S. (2019). Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti’nin Kuruluşu ve Erken Cumhuriyet Dönemindeki Faaliyetleri. *Belgi. 19 Mayıs 1919’da Mustafa Kemal Atatürk’ün Samsun’a Çıkışının 100. Yılı Anısına*, (18): 1301-1326.
- Temel, M. (2008). *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Nehir Yayınları.
- Tuğluoğlu, F. (2008). Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri. *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*. (13-14): 1-26.
- Uludağ, Osman Şevki. (2 Ocak 1949). İğne ile Verem Aşısı Yapıyoruz. *Vakit-Yeni Gazete*. 3-4.
- Üstündağ, E. Hayri. (1953). *B.C.G. Verem Aşısı*. Ulusal Verem Savaş Derneği Neşriyatı.
- Verem Savaşında XXV.Yıl*. (1971). Ankara Veremle Savaş Derneği.
- Yıldırım, N. (1985). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. C.5. İletişim Yayınları. 1320-1338.
- Yurdumuzda Verem Savaşı Dernekleri* (1960). Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği Neşriyatı.

EK. Afiş-I¹

Afiş II²

¹ (Gökçe, 1972:61)

² (Gökçe, 1972:59)